

Сергій Водотика

**РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ У
ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ:
НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ**

Загальновідомо, що регіональна історія знаходиться під впливом різноманітних чинників, в т. ч. геополітичних¹. Об'єктивною основою взаємодії регіональної історії та геополітики є просторовий підхід. В цьому аспекті не має принципового значення “фокус” геополітики – держава чи “великий простір”. А ось той факт, що геополітика як наука прагне осягнути в комплексі географічні, історичні, політичні, цивілізаційні та інші фактори, що взаємодіють і складають сутність геополітичного становища держави (регіону), має принципове значення. Причому практично все розмаїття змісту геополітичних концепцій можна (звичайно ж, умовно) звести в історичному дискурсі до кооперації, конкуренції, домінування. Саме про міру їх співвідношення в різні часи писемної історії, вплив різних геополітичних потуг на історичну долю Півдня України і піде мова.

Мотивом для написання цієї розвідки стала книжка Є. Магди “Гібридна війна: вижить и победить”². У передмові український дипломат Д. Кулеба наголосив, що цей феномен відомий з часів Пелопонеської війни і що гібридна війна “багато в чому метафізична і важко фіксована. Вона скрізь і водночас ніде”³. До певної міри геополітичний вимір також присутній скрізь і часто-густо важко піддається чіткому визначенню. Проте його присутність в історії регіонів України є очевидною з часів еллінської колонізації Північного Причорномор'я. Геополітичні інтереси країн, імперій, цивілізацій істотно позначилися на історії окремих регіонів. Скажімо, в різні часи на історію Північного Причорномор'я внаслідок його приморського становища впливали антична Греція, Давній

¹ Див. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціація предметних полів // *Регіональна історія України.* – Вип. 7. – К., 2003. – С. 9.

² *Магда Е.* Гібридна війна: вижить и победить. – Харків, 2015.

³ Там само. – С. 3.

Рим, Візантія, італійські середньовічні республіки, Порто, Західна Європа, Росія⁴.

Очевидно, що геополітичні інтереси існують об'єктивно внаслідок природно-географічних факторів. Проте міра і засоби їх реалізації змінюються з часом внаслідок конкретно-історичної комбінації об'єктивних і суб'єктивних факторів, еволюції розуміння сутності геополітичних інтересів та шляхів їх втілення. Не менше значення має здатність окремих регіонів і держави в цілому досягнути та реалізувати власні геополітичні інтереси.

Візьмемо для прикладу інтереси Росії в Південній Україні. З часів Івана III та Івана IV Кремль прагнув забезпечити в цій частині України свої економічні, військово-політичні, релігійні та інші інтереси. Власне, це природно. Питання полягає у способах їх реалізації, в розумінні необхідності їх забезпечення на шляхах кооперації, тобто з урахуванням інтересів регіону та всіх причорноморських і середземноморських держав. Спроби ж домінування мали вкрай тяжкі наслідки – передусім для України, хоча Росії теж “дісталось на горіхи”, аж до потрясіння основ державності включно. Водночас й Південна Україна мала оптимальні умови поступу лише тоді, коли регіональні еліти могли обстоювати свої інтереси, перш за все на шляхах національної єдності, поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів. Причому в кожній конкретній ситуації без врахування інтересів інших гравців нічого путнього не виходило й не могло вийти, принаймні на більш-менш тривалий час. Проаналізуємо декілька “реперних” точок взаємовпливів геополітики й історії Південної України.

Почнемо з часів скіфів, що утворили у VI-III ст. до н. е. фактично першу відому кочову імперію, хоча деякі автори воліють вести мову про перше державне об'єднання на території України. Східна кочова ментальність правлячої еліти Скіфії практично не сприймала ідеї кооперації з іншими державними (протодержавними) утвореннями, розуміючи лише владу збройного домінування. Простір, територію вона сприймала суто механістично – чим більше, тим краще. Опанування цим простором уявлялося вкрай спрощено – це або місце для кочування, або джерело надприбутку. При цьому геополітичний простір у баченні скіфів охоплював не лише південноукраїнський і значну частину євразійського степу, але й частину Європи, Близького і Середнього Сходу, Кавказу. Природно, що таке розуміння геополітики відображало як об'єктивні реалії поступу історії, так і суб'єктивно-ментальну природу кочового світу. А тому досягнути будь-які аспекти історії Південної України скіфських часів можна лише з урахуванням геополітичних (безумовно, усвідомлюваних на вкрай примітивному рівні) впливів. І в цьому сенсі наші уявлення про життя

⁴ Див.: *Кінг Ч.* Історія Чорного моря / Пер. з англ. – К., 2011.

скіфів через брак джерел дещо полегшують аналіз. До того ж саме з часів Скіфії народи, що населяли цю територію, стали частиною світової писемної історії.

Перш за все звернемо увагу на сусідство Скіфії з античним світом, насамперед полісами Північного Причорномор'я. Життя всього скіфського суспільства, від царів до рядових общинників, у значній мірі обумовлювалось взаємодією з еллінами. У літературі звертається увага на сам факт існування Скіфії лише через наявність еллінів-землеробів, на торгово-економічні, військово-політичні стосунки, скарби скіфських курганів і т. п. Все це так. Водночас дещо меншу увагу приділяють іншому важливому і навіть принциповому питанню – як вплинула античність на внутрішній світ скіфського суспільства, що саме запозичили скіфи у еллінів. Чи стали скіфи більш цивілізованими, хоч як спрощено звучить це запитання.

Очевидно, що античність мало вплинула на внутрішній світ скіфів. Останні запозичили звичаї вживання вина та оливкової олії, освоїли деякі види захисної зброї, способи використання престижно-статусних речей, елементи раціоналізму щодо експлуатації зручностей посередницької торгівлі. Проте всі ці запозичення скоріше послабили, а не посилили скіфський світ. Скіфи не перейняли передових на той час технологій, хоча залюбки користувалися їхніми наслідками⁵. Адже “золотий вік” Скіфії в Південній Україні був вкрай недовгим. Показово, що останнім часом херсонськими археологами доведено, що “пізньоскіфські городища” Нижнього Подніпров'я другої половини II ст. до н. е. – II ст. н. е. мали синкретичний характер і не були власне скіфськими за етнічним складом населення⁶.

Отже, зручне геополітичне становище Скіфії не вплинуло ні на характер їх кочового суспільства, ні на здатність до внутрішнього розвитку. “Вікно можливостей” для його поступу залишилось вкрай вузьким, а зміна природних умов на рубежі III-II ст. до н. е. звела нанівець можливості існування скіфського суспільства взагалі.

Більш значущими були наслідки запозичень у військовій справі. Походи скіфів до Малої й Передньої Азії та Дарданелл, вторгнення персидського царя Дарія I у Скіфію, війни з македонянами, участь у династичній боротьбі Боспора засвідчили включеність Скіфії у тодішні геополітичні зіткнення. І хоча війни завершилися для Скіфії в цілому успішно, вони кардинально не змінили внутрішній устрій

⁵ З величезної за обсягом літератури про Скіфію виокремимо ідеї, висловлені в праці відомих вітчизняних скіфологів – див.: Мурзин В.Ю., Гаврилюк Н.А., Бессонова С.С., Фиалко Е.Е. Скифия: история, хозяйство, быт, религия, искусство, военное дело. – Николаев, 2004.

⁶ Бьлкова В.П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). – Херсон, 2007.

суспільства. Наочно засвідчивши наявність неабияких проблем і загостривши їх, вони через гучні перемоги немовби відсунули їх подалі.

Цей парадоксальний наслідок не є поодиноким у світовій історії. Щодо Південної України згадаємо наслідки російсько-турецьких війн XVIII ст., Другої світової війни. Переможні фанфари не дозволяли суспільству відчувати соціальну й політичну вагу наявних проблем, а геополітичні союзники цікавилися видимими військовими наслідками і виявляли недалекозорість щодо далекосяжних геополітичних наслідків зміцнення недемократичних режимів. Очевидно, що саме в цьому ключі варто оцінювати результати коаліційних війн між геополітичними союзниками у процесі перебігу регіональної історії.

Скажімо, успішна боротьба Російської імперії з Турецькою за Південну Україну законсервувала щонайменше на 250 років поступ останньої в європейських координатах. Природно, що йдеться не про заперечення значення військових перемог. Акцент слід перемістити на те, чи були українські регіони об'єктами чи суб'єктами міжнародних відносин, в якій мірі вони могли розуміти та обстоювати свої геополітичні інтереси. В регіональному аспекті йдеться про міру врахування регіональних і загальнодержавних (загальнонаціональних) геополітичних пріоритетів.

Так, на думку В. Заруби, в останній чверті XVII ст. Південна Україна (у його трактуванні – Пониззя Причорномор'я) була включена переважно в систему міжнародних відносин Оттоманської Порти, Австрії і Кримського ханства, в той час як Запорозжя разом з Лівобережжям, Слобожанщиною і Сіверщиною перебуваючи на орбітах впливу Московської держави і Кримського ханства, а Західна і Правобережна Україна – Речі Посполитої⁷. Це аж ніяк не заперечує європейські орієнтири Південної України, а лише наголошує на складності їх усвідомлення елітою і суспільством через багатомірність самого геополітичного вектора, його певну мінливість. Дійсно, автономістичні прагнення того ж Запорозжя мали економічну, військову і політичну складові. З плином часу серед геополітичних пріоритетів змінювалось співвідношення складових. Саме тому запорожці через якихось 25 років, в річищі постійних автономістичних прагнень, підтримали союз І. Мазепи зі Швецією. Очевидно, що досягнення геополітичних інтересів в міру змін геополітичного оточення має приводити до відповідальних коректив в усіх складових регіональної політики.

Це чітко простежується на історії кораблебудування у пониззі Дніпра. Його історія почалась в добу Ольвії, далі продовжилась в часи

⁷ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003.

Київської Русі, Запорозжя, Російської імперії, СРСР і нині ще не закінчилась. Очевидно, що ця галузь є органічною частиною економіки Південної України і зміст її має визначатись з урахуванням геополітичних інтересів регіону і всієї України.

Так, в часи Ольвійської держави для кораблебудування була необхідна сировина – ліс Гілея, що проходив вздовж лівого берега Дніпра в межах сучасної Херсонщини, та залізобудівне виробництво на Кінбурнській косі. Мореплавство було необхідною умовою існування Ольвійського полісу – забезпечувало торгівельні зв'язки з Давньою Грецією, контакти з хорою, риболовлю тощо. Будували і ремонтували переважно невеликі промислові і каботажні судна, а також у незначній кількості бойові кораблі та великі торгівельні для експортно-імпортних операцій⁸. Тобто суднобудування враховувало геополітичні інтереси держави, орієнтувалось на потреби місцевого ринку. Про будівництво на експорт торгових суден і тим більше бойових кораблів не йшлося.

В часи Київської Русі на околиці сучасного Херсона існувало давньоруське місто Олештя (перша згадка 1084 р., остання – 1224 р.). Воно було транзитно-перевалочним і митним центром на шляхах “з варяг у греки” і з Києва до Криму, центром рибальства і торгівлі, опорним пунктом Київської Русі на Нижньому Дніпрі. В місті, про що свідчать літописи, існував судноремонт і, очевидно, будувались промислові та каботажні торгові судна. Наголосимо, що суднобудування і судноремонт орієнтувалися переважно на місцеві потреби та на обслуговування міжнародних торгівельних зв'язків Київської Русі. Це відповідало як місцевим, так і загальнодержавним потребам в рамках геополітичних інтересів.

У період існування Кам'янської (1709-1711, 1728-1734 рр.) та Олешківської (1711-1728 рр.) січей козацтво, очевидно, обмежувалось будівництвом човнів і невеликих суден для плавання в пониззі Дніпра і Дніпро-Бузькому лимані. В несприятливих геополітичних умовах козацьке суднобудування обмежувалось місцевими потребами.

Місто Херсон зобов'язане своїм народженням у значній мірі невдалій спробі Катерини II реалізувати імперський геополітичний “Грецький проект”, причому місцеві еліти до недавнього часу ігнорували всі інші версії появи міста і намагалися “погрітись” в імперських променах. Не торкаючись в даному випадку актуальних не лише для Херсона питань історичної пам'яті, наголосимо, що буквально через 16-18 років зникнення геополітичного марення поставило руба

⁸ Див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С. 211-227; *Одрін О.В.* З історії транспортного флоту Ольвійської держави // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 97-108.

гамлетівське питання “бути чи не бути” не лише перед кораблебудуванням, але й перед містом. Так, вже 1783 р. зникли плани створення в місті бази Чорноморського флоту, у 1794 р. центром військового кораблебудування став Миколаїв, функції основного порту зовнішньої торгівлі перебрала на себе Одеса. Вітрина імперської Новоросії зникла назавжди, але Херсон вижив і перетворився на губернське провінційне місто, центр ремесла і торгівлі. До початку ХХ ст. тут успішно розвивався судноремонт і суднобудування для каботажу і плавання в межах Азово-Чорноморського басейну (бриги, баржі, буксири, річкові пароплави, портові судна і крани). У 1914 р. на 6 судноремонтних і суднобудівельних верфях і доках працювало близько 700 кваліфікованих робітників, а суднобудування було однією з провідних галузей економіки міста. Херсон успішно конкурував з іншими портами в експорті збіжжя (за 1902-1913 рр. було експортовано 6,3 млн. т), в т. ч. завдяки суднобудуванню⁹. Інакше кажучи, херсонське суднобудування знайшло свою “нішу” в реальних геополітичних інтересах міста й регіону.

У радянську добу геополітичні цілі СРСР сягали обріїв “світової пролетарської революції”, які знов тимчасово перетворили Херсон на “місто корабелів” в інтересах міжнародних пріоритетів держави. Проте створений гігант – Херсонський суднобудівний завод – в наш час втратив ринок, кваліфікований кадровий потенціал і ледве жевріє. Натомість два невеликі суднобудівельні заводи імені Комінтерну та ім. Куйбишева сьогодні переорієнтувалися на судноремонт і почувають себе більш-менш впевнено. Непогані економічні перспективи має унікальний докобудівний завод. Очевидно, що геополітичним інтересам України, в т. ч. Південної, відповідає відродження судноплавства по Дніпру, забезпечення природних торгівельних зв'язків з країнами басейнів Чорного і Середземного морів. В цій геополітичній парадигмі може і має існувати суднобудівна галузь Херсона.

Російська анексія Криму у 2014 р. висвітлила ще один аспект впливу геополітичних чинників на історію Південної України. Йдеться про органічність цього регіону через багатоетнічний склад населення, що історично складався з представників східних і південноєвропейських етносів. Це дозволяє краще усвідомити та успішніше реалізувати геополітичні пріоритети і водночас відображає реальний, а не кабінетно-умоглядний, зміст цих пріоритетів.

Відомо, що з часів пізнього палеоліту на територію сучасної Південної України проникали групи людності з Півдня Європи. В добу неоліту тут оселилися вихідці з Передньої Азії та Балкан, з часів бронзи південноукраїнські степи стали своєрідним “коридором” між Азією та Європою. В добу Античності північний берег Чорного моря

⁹ *Коротецкий А.* Летопись Херсона. – Херсон, 2004. – С. 101.

заселили елліни, римляни, євреї. В історії Південної України значну роль відігравали німці, французи, італійці. В Одесі, Генічеську, Херсоні та багатьох інших містах протягом доволі тривалого часу неабиякий вплив мали грецькі громади. Звичайно, не слід забувати про росіян, питома вага яких з кінця XVI ст. до розпаду СРСР невпинно зростала.

Все це є загальновідомим. Але з поля зору дослідників нерідко зникає або не набуває належної оцінки геополітичний вимір цих змін в етнонаціональній структурі. Звернемо увагу на декілька важливих речей.

По-перше, сам факт появи певної етнічної групи свідчив про цілком конкретні геополітичні пріоритети чи то “приймаючої сторони” (якщо етнічні групи з’являлись на запрошення відповідних державних утворень), чи про геополітичний інтерес батьківщини мігрантів. Класичним прикладом першого варіанту є причорноморські німці, другого – елліни, золотоординці. В цьому сенсі поза геополітичними реаліями оселялись на території Південної України невеликі і на час переселення бездержавні етноси – караїми, болгари, євреї, турки-месхетинці, кримські греки тощо.

Об’єктивно життя і діяльність цих етнічних груп посилювали відповідний геополітичний вектор, наповнювали його цілком конкретним (економічним, політичним, культурним, військовим і т. п.) змістом. Проте наслідки такої діяльності були неоднорядковими й неоднозначними для українських реалій.

Найбільш суттєвими виявилися ті, що мали об’єктивне підґрунтя в українській дійсності. В такому випадку іноземні нововведення вступали в резонанс з місцевими передумовами, даючи порівняно плідні наслідки. Скажімо, це формування легкої кавалерії в царській Росії (гусари, улани, пікінери) з колишніх козаків за участю переселенців з Балкан; розвиток вівчарства за участю ногайців, кримських греків і німців; експортна орієнтація зернового господарства; релігійна толерантність тощо. В таких випадках варто зосередити увагу на впливі геополітичних орієнтацій на генезу цих явищ, з’ясувати міру привнесених новацій, роль останніх в реалізації геополітичних інтересів. При цьому слід враховувати, що кожне з цих явищ має певний історичний час для своєї появи, розквіту і занепаду чи трансформації. Просте намагання відродити ту чи іншу традицію, без урахування сучасних реалій, приречене на невдачу.

Візьмемо за приклад розвитку на Півдні України вівчарства. Його традиції сягають часів неоліту, потім наступив розквіт завдяки існуванню кочовиків – від кіммерійців до ногайців включно. В часи запорозької колонізації нашого краю вівчарство закономірно посіло одне з провідних місць у тваринництві. Цьому сприяли як умови господарювання, біологічні особливості вівці (невибагливість до їжі,

можливість практично цілорічного утримання на випасі, здатність пересуватися на великі відстані), технології комплексного використання всіх продуктів вівчарства (вовни, шкіри, м'яса, молока). І хоча з українців виходили непогані вівчарі, але кращими господарями овець були східні народи, передусім кочовики чи їх нащадки. Це ж стосується і тих народів, які довго проживали у відповідному середовищі, скажімо, кримські греки¹⁰.

Для розвитку вівчарства з економічної точки зору необхідні вільні землі і ринок збуту. До середини XIX ст. на Півдні України з цим проблем не було. Більше того, на початковому етапі господарського освоєння краю скотарство взагалі і вівчарство зокрема було необхідною передумовою цього процесу – мінімальні капіталовкладення і дешева робоча сила забезпечували порівняно вагомий економічний ефект. Саме тому скотарство було провідною галуззю господарства на Запорожжі.

В часи капіталістичної індустріальної модернізації західна, передусім англійська, і вітчизняна легка промисловість стали потребувати якісної вовни. Відповідно великі землевласники (типовим прикладом може бути родина Фальц-Фейнів¹¹, які започаткували розведення асканійських мериносів) почали розводити нові породи, що давали якісну тонкорунну вовну. В Харкові та Чернігові виникли вовномийні фабрики, а в Херсоні (дніпровська вода виявилась за своїм складом доброю для миття вовни) у другій половині XIX ст. вовномийна галузь навіть стала провідною.

Проте з останньої чверті XIX ст. ситуація кардинально змінилась – зовнішні ринки опанувала більш якісна австралійська і новозеландська вовна, а вітчизняна легка промисловість скоротила переробку вовни і почала широко використовувати середньоазійську бавовну. Вівчарство поступово скорочувалось, херсонські вовномийки зникли, а вовномийні фабрики почали широко використовувати імпортовану сировину.

Після розпаду СРСР вівчарство, очевидно, пройшло точку неповернення і вичерпало свій ресурс як товарної галузі чи, тим більше, локомотива економіки. Хоча й сьогодні час від часу лунають “прожекти” щодо відродження вівчарства, які можна поставити в один ряд із сумнозвісним провальним досвідом вирощування бавовни чи каучуконосів.

Натомість інша галузь, теж започаткована іноземними колоністами, має сприятливі перспективи в координатах геополітики. Йдеться про виробництво зерна на експорт. Так, вже згадуваний Ф. Фальц-Фейн з останньої чверті XIX ст. невпинно розширював виробництво пшениці на експорт. На західноєвропейський ринок йшло

¹⁰ Греки России и Украины. – СПб., 2004. – С. 143-151.

¹¹ *Задерейчук А. А.* Фальц-Фейны в Таврии. – Симферополь, 2010.

відносно дешеве й якісне збіжжя, передусім озима пшениця, завдяки продуманому менеджменту – дешеві морські перевезення, якісне збіжжя, рентабельне виробництво завдяки передовим технологіям. Фальц-Фейни подали приклад вирощування екологічно чистої сільськогосподарської продукції і приклад збереження природи, залишивши нащадкам заповідник Асканію-Нову.

Інакше кажучи, врахування етнічного компонента в процесі реалізації геополітичних інтересів України дозволяє істотно доповнити наше розуміння економічної історії.

Декілька слів слід сказати про історію формування соціальної психології в координатах геополітики. Історія Південної України є своєрідним етнічним горнилом, в якому “переплавлялися” різні за походженням, конфесією, цивілізаційною приналежністю, культурно-господарським типом і т. п. народи. Кожен з них (принаймні більшість) не лише уособлювали певний стратегічний вектор, але й залишали свій пласт в ментальності, соціальній психології мешканців краю. Природно, що це аж ніяк не заперечує український характер цього регіону, не заперечує необхідності зміцнювати позиції української мови, культури, історичної пам’яті. При цьому слід зважувати на особливості соціальної психології населення, що відображаються в геополітичних симпатіях і антипатіях.

Кочівницький, євразійський, власне російський архетип поведінки мешканців Донбасу став однією з причин російської агресії проти України. На думку японського дослідника Г. Куромії населенню Донбасу у спадок від попередніх часів дістався комплекс важко поєднаних рис – жага свободи і схильність до терору, “прохолодне” ставлення до закону, жорстокість, войовничість, прагнення до автономізму¹². Очевидно, що в значній мірі такі риси можна екстраполювати і на решту південних територій. А це означає, що об’єктивно геополітичний вплив Росії буде мати внутрішнє підґрунтя. Безумовно, що сама по собі така геополітична складова несе потенційну загрозу, особливо з урахуванням доволі примарних перспектив демократизації в Росії. Влада в Україні має не нарікати на ці особливості, а діяти з їх урахуванням.

Не менш очевидним є те, що оскільки у ментальності жителів Південної України, в т. ч. того ж Донбасу, закладені різновекторні складові, для реалізації західної орієнтації держава і суспільство в цілому мають створити належну альтернативу.

Підсумовуючи, наголосимо, що стаття не претендує навіть на більш-менш закінчений виклад теми. Автор свідомо уникав абстрактно-теоретичного підходу, намагаючись показати необхідність врахування геополітичної складової при розгляді практично

¹² Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки. – К., 2002. – С. 475-482.

всіх значущих проблем регіональної історії – економічних, соціальних, етноконфесійних і т. п. Геополітична складова не є абсолютно детермінуючим фактором, але вона в значній мірі визначає “вікно можливостей” поступу суспільства. Очевидно, що геополітичну детермінованість слід розглядати як один з можливих (альтернативних) варіантів поступу суспільства залежно від соціально-економічного устрою, політичного режиму, суспільної свідомості, якостей політичної еліти і лідерів. Водночас не варто недооцінювати геополітичну “заданість” як історії України в цілому, так і її окремих регіонів. І Південна Україна в цілому не становить винятку, хоча має унікальну історію, в т. ч. внаслідок особливостей геополітичного становища.